

**SACERDOCI, LITÚRGIA I RITUALS RELIGIOSOS
EN LES ETAPES DE TRANSICIÓ DE L'ÈPOCA
FARAÒNICA A L'ÈPOCA HEL·LENÍSTICA**

Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia

Programa de doctorat:

Mediterrània: Prehistòria i Món Antic (bienni 2002-2004).

Doctoranda: NÚRIA RODRÍGUEZ I CORCOLL

Director de la tesi: Dr. JOSEP PADRÓ I PARCERISA

UNIVERSITAT DE BARCELONA

2007

Als meus pares
i a en Daniele

Agraïments

Aquest treball no hauria estat possible sense l'ajut de nombroses persones i institucions a les quals voldria agrair molt sincerament la seva col·laboració.

En primer lloc, voldria donar les gràcies al Dr. Josep Padró per haver volgut dirigir aquesta tesi doctoral, permetre'm participar com a membre de la Missió Arqueològica a Oxirrinc i sobretot, per la confiança que ha dipositat en mi en l'elaboració del present treball. Igualment, vull agrair el suport que he rebut dels diferents membres de la missió que d'alguna manera han participat, sigui amb suggeriments i part del seu temps, a l'elaboració d'aquesta tesi. Molt especialment, voldria destacar i agrair l'interès que ha demostrat en aquest treball i l'ajuda que m'ha ofert des de l'inici la Dra. Marguerite Erroux-Morfin amb les seves converses, aportacions i suggeriments. També voldria donar les gràcies a la Dra. Concepció Piedrafita, pels seus consells i la seva col·laboració en relació a l'epigrafia grega oxirrinquita, i a la Dra. Núria Castellano, pels seus comentaris pràctics.

D'altra banda, voldria destacar que aquesta tesi s'ha efectuat amb el suport del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu, gràcies a l'obtenció d'una beca predoctoral per a formació de personal investigador de la Generalitat de Catalunya, l'any 2003, i de les beques d'estades a l'estranger, a la *Bibliothèque d'Égyptologie de l'Institut d'Égyptologie de la Université Paul-Valéry/Montpellier III*, el 2004, i a la *Biblioteca del Museo delle Antichità egizie di Torino*, l'any 2006. Igualment, voldria agrair tant a aquests dos centres com a la *Bibliothèque d'Égyptologie du Collège de France* la possibilitat de poder accedir al magnífic fons bibliogràfic del qual disposen. En aquest sentit, també vull donar les gràcies a la Societat Catalana d'Egiptologia per oferir-me la possibilitat de passar nombroses hores a la biblioteca en la qual s'ha originat i desenvolupat gran part d'aquesta tesi. De la mateixa manera, aquesta tesi no hauria estat possible sense la col·laboració del Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia del Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia

de la Universitat de Barcelona i del projecte d'investigació I+D del *Ministerio de Ciencia y Tecnología*, “*Aspectos de la religión y el culto funerario en Oxirrinco (Egipto)*” (HUM2004-01864).

Per finalitzar, voldria donar les gràcies molt sincerament a totes les persones del meu entorn que d'alguna manera m'han donat suport al llarg de la tesi. D'una banda als amics que, indirectament, m'han recolzat a l'hora de realitzar aquest treball i als quals dec moltes estones de paciència i comprensió. D'altra banda a en Daniele, per les seves correccions, apreciacions i converses mantingudes però sobretot per les hores que ha dedicat en un projecte que no era seu, pel suport incondicional que ha demostrat en tot moment i per la seva il·lusió, que m'ha acompanyat sempre. En darrer lloc, a la meua família i, especialment, als meus pares, que han cregut en tot el que he fet i sempre m'han fet costat.

Capítol 1

INTRODUCCIÓ GENERAL

La religió de l'Antic Egipte ha estat des dels orígens de l'egiptologia una de les àrees d'estudi més desenvolupades. De fet, l'interès d'aquest camp d'estudi és molt antic i, possiblement a causa de la seva complexa originalitat, fou ja l'objecte d'anàlisi d'un dels pares de la història, Heròdot, que considerava els egipcis com els més religiosos de tots els homes (Heròdot, *Històries*, II, 37). No obstant, tot i el gran nombre d'estudis egiptològics que d'una manera o altra contribueixen a ampliar el coneixement de la religió, resta encara molt de camí per recórrer. Encara que la civilització egípcia adopta una aparença estàtica, comprèn un període cronològic de més de tres mil·lennis i lògicament va desenvolupar nombroses variacions. Aquesta característica és atribuïble igualment a les creences religioses, que també van evolucionar i transformar-se al llarg dels segles, tal i com s'observa, per exemple, des de la fi de l'Imperi Nou i concretament a partir de la Baixa Època, període en el qual les creences i pràctiques religioses de caràcter oficial perfilen unes característiques particulars que, en bona part, van marcar els trets configuratius de la religió egípcia d'època grecoromana.

Amb el propòsit d'efectuar una recerca centrada en els sacerdocis, cultes i pràctiques litúrgiques del període que comprèn des dels inicis de l'època saïta (664 a.C.) fins al final de la dominació macedònica (305 a.C.) -coincidint amb l'entrada del govern ptolemaic-, hem enfocat aquest estudi en un espai geogràfic molt específic, concretament l'àrea que correspondria al nord de l'Alt Egipte configurada per l'espai territorial dels nomus 14 al 22.

Aquest marc geogràfic, que equivaldria al territori intermedi entre el sud i el nord d'Egipte, correspondria a una zona provincial coneguda parcialment i, en relació a altres zones d'Egipte, relativament mal documentada. Afortunadament la recerca i les intervencions arqueològiques dels darrers anys estan actualitzant els coneixements relatius a aquest territori que era escassament conegut, sobretot en referència al període que estudiem. La dispersió de gran part de material arqueològic i textual escampat per arreu del món provoca que l'estudi de la documentació d'aquestes províncies sovint s'hagi limitat a peces o textos concrets i, normalment, sigui de caràcter parcial. Per aquest motiu, i enfocant la recerca a les fonts referents al sacerdoci, s'ha considerat interessant realitzar una recopilació de la documentació dispersa per a poder dur a terme una anàlisi del personal sacerdotal, les divinitats, els llocs de culte i els rituals documentats entre el segon quart del segle VII i finals del segle IV a.C., tant en cada província com en el conjunt de l'esmentat territori.

Formant part d'aquest espai geogràfic i, concretament, del nomus 19 de l'Alt Egipte, trobaríem Per-medjed, l'antiga ciutat faraònica més coneguda amb el nom d'època grecoromana d'Oxyrhynchos. Cèlebre pels nombrosos papirs que procedeixen del jaciment ubicat al Bahnasa (El Mínia), els estudis efectuats durant el segle XX no contemplaven pràcticament el període faraònic de la ciutat. No obstant, des de 1992, la missió arqueològica catalana que treballa al jaciment està donant a conèixer les restes d'època saïta desconegudes fins al moment i de les quals es pot extreure informació relacionada amb els sacerdocis i cultes locals que, lògicament, hem incorporat en la present recerca, amb la finalitat d'estudiar-la i contextualitzar-la.

1.1- OBJECTIUS DE LA TESI

L'objectiu general del present treball de recerca té com a finalitat l'estudi del sacerdoci, del funcionariat religiós, dels cultes i dels rituals litúrgics que es testimonien en el territori comprès entre el nomus 14 i el 22 de l'Alt Egipte des de l'època saïta fins al període macedònic previ a la instauració dels Ptolomeus (664-305 a.C.). Per a poder desenvolupar aquest propòsit, s'han marcat diversos objectius concrets:

- Efectuar un inventari exhaustiu de la documentació prosopogràfica sacerdotal dels territoris i èpoques esmentades, de manera que es pugui disposar d'un catàleg dels sacerdots de la Baixa Època classificat cronològicament per províncies.
- Partint de la documentació inventariada, realitzar un estudi desglossat per províncies, incidint en l'anàlisi de quatre aspectes diferenciats que generalment proporcionen les fonts escrites referents als sacerdocis:
 - 1- Sacerdocis: estudi de la significació i funcions de les titulatures religioses que es testimonien en cada regió i que ofereixen la possibilitat de conèixer la composició del personal sacerdotal local i la seva organització.
 - 2- Sacerdots: estudi prosopogràfic dels funcionaris religiosos que es documenten en cada província, de manera que es pugui detectar el tipus de dignataris i grups familiars que ocupaven els càrrecs sacerdotals regionals.

- 3- Cultes: identificació de les divinitats testimoniades a través de les titulatures religioses dels funcionaris sacerdotals dels diferents nomus, incidint, sempre que sigui possible, en els trets específics que caracteritzen cadascun dels déus locals.
 - 4- Llocs de culte i rituals associats: inventari dels emplaçaments de culte de cada província documentats en les titulatures sacerdotals i, si és possible, el tipus de rituals religiosos que s'hi desenvolupaven.
- Partint del conjunt de la documentació analitzada, concretar els aspectes sacerdotals i culturals coneguts de Per-medjed (Oxirrinc) vinculant-los amb els de la resta de territoris circumdants, de manera que es puguin caracteritzar les particularitats oxirrinquites en relació al seu context cronològic i territorial. D'altra banda, determinar globalment les especificitats dels sacerdocis dels nomus 14 al 22 de l'Alt Egipte, el tipus de funcionaris que constitueixen els clergats locals així com les interrelacions entre les divinitats i les diferents províncies i territoris veïns, evidenciant, quan sigui possible, l'existència de vincles religiosos supralocals.

1.2- METODOLOGIA DE LA RECERCA

Per dur a terme els objectius plantejats s'ha procedit a una recopilació de fonts referents als sacerdots de l'època i territoris localitzats a partir de la recerca de documentació bibliogràfica, ja que l'estudi directe de les fonts és difícil en el context en el qual s'està fent referència.

Cal tenir en compte que la zona de l'Egipte Mitjà ha estat i és encara un territori excavat de manera irregular, la qual cosa comporta grans buits de documentació que en dificulten l'anàlisi. Principalment aquesta problemàtica es deu d'una banda, a que les excavacions que s'hi han efectuat antigament sovint no estan ben documentades i les publicacions que en fan referència solen ser escasses i amb mancances. D'altra banda, les intervencions clandestines, encara existents, així com la gran dispersió de material arqueològic sovint descontextualitzat i escampat en col·leccions públiques i privades

d'arreu del món, agreuja la dificultat en el moment de recopilar les fonts procedents d'aquesta regió i ubicar-ne la procedència.

Conscients de la important quantitat de documentació encara pendent d'estudiar o publicar que deu existir en el fons dels magatzems del Servei d'Antiguitats Egípcies així com dels nombrosos museus i col·leccions privades, s'ha efectuat una recerca a partir de les fonts publicades i s'ha recopilat el conjunt de la documentació que configura la base d'estudi d'aquest treball. La gran quantitat de bibliografia necessària ha obligat a desenvolupar la recerca en diferents biblioteques egíptològiques, principalment la biblioteca de la Societat Catalana d'Egiptologia, però també temporalment a les biblioteques de l'*Institut d'Égyptologie de la Université Paul-Valéry/Montpellier III*, del *Collège de France* i del *Museo delle Antichità egizie di Torino*.

Posteriorment, s'ha realitzat un catàleg (capítol 3), obert a noves actualitzacions, en el qual es classifica la documentació prosopogràfica sacerdotal dels nomus 14 al 22 de l'Alt Egipte des del segon quart del segle VII fins a finals del segle IV a.C¹. S'ha efectuat la classificació de la documentació referent als sacerdots, dividida cronològicament en apartats corresponents a cadascuna de les províncies estudiades. A cada sacerdot se li ha atribuït un número que el vincula amb la província a la qual està associat i que serveix per identificar-lo en el present treball.

En el catàleg es presenta la informació essencial referent a cada funcionari sacerdotal: el nom del sacerdot, el suport documental que l'identifica i les referències bibliogràfiques, els títols religiosos (també títols civils, militars o honorífics, si es dóna el cas), la genealogia dels personatges i els respectius títols (en el cas que en tinguin o es coneguin).

Sempre que ho han permès les publicacions de les quals s'ha extret la documentació, s'han indicat en jeroglífics els antropònims i els títols, que s'han transliterat i traduït en català². Per aquest motiu, en l'anàlisi documental s'inclouen els textos en jeroglífic només si és necessari; sinó, habitualment s'ha proporcionat la transliteració o traducció de l'egípcia.

¹ Tot i que en molts casos la documentació es troba estudiada individualment, no existeix cap treball que contempli de manera global l'estudi del conjunt de fonts d'aquest territori en el període esmentat.

² Exceptuant el vocabulari egípcia-català de PADRÓ, *Gramàtica*, pp. 205-228, no hi ha més diccionaris de l'egípcia al català i en la majoria de termes específics de les titulatures, s'ha proporcionat el terme que personalment hem trobat més adient en català.

En referència a la transcripció catalana dels noms propis egipcis, som conscients que sovint la lectura que s'ofereix és opinable, ja que en català existeix la mateixa problemàtica que s'observa a la resta de llengües modernes. Realment es desconeix com es pronunciaven els noms propis i no disposem de cap sistema unitari de transcripció dels noms propis escrits en egipci a les llengües actuals. Per aquest motiu, seguint les recomanacions del Dr. Padró i la Dra. Piedrafita³, quan es coneix la transcripció grega s'ha usat aquesta forma i quan s'ignora, és insegura o s'allunya massa de la forma egípcia, s'ha transcrit convencionalment el nom egipci directament al català, i per tant, amb els recursos gràfics i la normativa ortogràfica d'aquesta llengua⁴.

A continuació, partint de la informació compilada i amb la finalitat de dur a terme els objectius marcats, s'ha realitzat una anàlisi detallat del clergat i les titulatures sacerdotals, dels funcionari religiosos, divinitats locals i indrets de culte particulars de cada província (capítol 4). Per concloure, s'ha finalitzat (capítol 5) amb una interpretació global del clergat i els cultes de la Baixa Època tant d'Oxirrinc, en particular, com del nord de l'Egipte Mitjà, en general.

³ PADRÓ, PIEDRAFITA, *Nilus*, 1, pp. 4-11.

⁴ Com s'indica a PADRÓ, PIEDRAFITA, *Nilus*, 1, p. 5, existeix una diversitat de recursos gràfics natural entre les diferents llengües, i per exemple, *š*, que en català transcriurem x o ix, segons convingui, en alemany es trascriu sch, en anglès, sh, i en francès, ch.

